

ПОВІДОМЛЕННЯ

С. О. Гусєва (Одеса), М. М. Цобенко (Одеса)

З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920—1930 рр.)

Зроблено спробу розкрити діяльність партійних організацій Одеської області по здійсненню лєнінської національної політики на прикладах роботи з національними меншостями півдня України.

Вивчення досвіду національно-державного будівництва на півдні України у 20—30 рр. набуває особливої актуальності у наші дні, коли партія проводить багатопланову роботу по удосконаленню міжнаціональних відносин в СРСР. Проте це важливе питання ще недостатньо висвітлене у радянській історико-партійній літературі. У численних дослідженнях, присвячених проблемам міжнаціональних відносин, радянського і культурного будівництва, у тому числі і на Україні, питання про національні меншості розглядається у зв'язку з вивченням інших проблем¹. Спираючись на досягнуті результати у дослідженні цієї проблеми, враховуючи її актуальність і недостатню розробленість, автори публікації прагнуть показати діяльність партійних і радянських органів у здійсненні завдань національного будівництва, проаналізувати основні напрями роботи серед національних меншостей на півдні України у 20—30 рр.

Розв'язання національного питання має розглядатися у тій конкретній історичній обстановці, у якій воно виникло. З цієї точки зору розвиток національних відносин на півдні України мав ті особливості, що були властиві загальному процесу національного відродження народів колишньої царської Росії. В. І. Ленін, ЦК РКП(б) надавали виняткового значення справі розвитку національних культур. «Ні одного привілею ні для однієї нації, ні для однієї мови! Ні найменшого утиску, ні найменшої несправедливості до національної меншості! — ось принципи робітничої демократії»², — підкреслював В. І. Ленін. Саме в цьому, власне, і полягала сутність національної політики більшовицької партії. Ленінські настанови з нацпитання були покладені в основу діяльності місцевих партійних організацій у досліджуваній період. Помітно працювали створені у 1920 р. відділи, підвідділи, сектори, секції, бюро нацменшостей при партійних комітетах.

Особливо пошавленою була діяльність зазначених органів у багатонаціональних регіонах країни, зокрема на півдні України. Це обумовлювалося об'єктивними причинами. Адже у цьому регіоні у зазначений період проживало понад 50 національностей³. На той час в

¹ Бєлий П. Ф. Сотрудничество Украинской ССР с РСФСР и другими братскими республиками в восстановлении народного хозяйства (1921—1925).— Киев, 1976.— 172 с.; Історія Української РСР.— Т. 6.— Київ, 1984.— 655 с.; Коломиychенко І. І. На путях социалистической реконструкции.— Киев, 1978.— 278 с.; Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР.— Киев, 1972.— 680 с.; Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів.— К., 1960.— 883 с.; Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине.— Киев, 1982.— 335 с.; На фронте культуры.— Киев, 1935.— 148 с.; Развитие украинской культуры за роки Радянської влади.— К., 1940.— 367 с. та ін.

² Ленін В. І. Робітничий клас і національне питання // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 145.

³ Держ. арх. Одеської обл. ф. 1234, оп. 1, спр. 1072, арк. 28.

Одеській області було 17 районів і 4 міста — Одеса, Єлисаветград, Миколаїв, Херсон, з 1932 р. вони стали обласними центрами. Населення губернії становило 3 млн. 430 тис. чоловік, основну групу склали українці — понад 50%, 20% — росіяни, 13% — євреї, 5% — молдавани, 3,5% — німці. З інших національностей можна виділити болгар — 33400 чол., поляків — 27200, білорусів — 15900 та ін. Причому розміщувалися вони нерівномірно. Так, найбільше українців проживало в округах Єлисаветградському, Херсонському, Балтському, Первомайському. Росіяни жили переважно в містах. Євреї у Миколаєві становили близько третини населення, в Одесі — 44%, молдавани заселяли головним чином Тираспільський район і Балтський округ⁴. Таке розшарування склалося історично при освоєнні північного Причорномор'я і Таврійського краю. Населення було неоднорідним за своїм соціально-класовим складом. Тут були робітники, селяни, ремісники, кустарі, дрібні торговці. Кожна національність, група компактного проживання мали свої національні, трудові традиції, навички, спосіб життя, рівень освіти і культури. Наприклад, німці і євреї селилися колоніями. У 1920 р. на півдні України було 17 німецьких колоній, 18 єврейських, 70 німецьких хуторів⁵. Усе це вносило своєрідну специфіку у розв'язання національного питання, вимагало врахування інтересів усіх груп населення, реалізації на практиці права націй на самовизначення.

Ці обставини були визначальними в національній політиці партії. Так, у досліджуваній період при Одеському губкомі партії працювали національні відділи: єврейський, східний, польське бюро; секції: литовсько-білоруська, латиська, молдавська, комуністів-емігрантів балканських країн. Керівники цих підрозділів призначалися з представників відповідних національностей. Діяльність іноземних груп спрямовував Східний відділ. При відділі був створений клуб «Трудящих Сходу».⁶ Значний внесок у розв'язання соціально-культурних проблем зробили болгарські політемігранти: Л. Раєвський (він був зав. болгарською секцією при Одеському окрвиконкомі), С. Мічев, К. Русипов, В. Шустов і болгарська інтелігенція — в Одеському окрузі — Д. Ставчев, В. Гавала, у Херсонському — М. Мільчевський, З. Гайдаржа, П. Клазеф та ін. Скликалися наради болгар в Одесі. У Миколаївському окрузі працювали на ниві освіти 25 болгар⁷. Активно діяли у відповідних національних органах й представники інших нацменшостей регіону. Бюро губкому КП(б)У регулярно на своїх засіданнях обговорювало звіти нацвідділів і секцій, координувало їх роботу. Так, на загально-міських зборах комуністів, які відбулися у 1923 р., було заслухано доповідь секретаря ЦК КП(б)У Е. І. Квірінга з національного питання і прийнято резолюцію, яка підтримувала національну політику партії і рішення XII з'їзду РКП(б)⁸.

Разом з тим важливо зазначити, що вже на XII з'їзді РКП(б) у доповіді Й. В. Сталіна почали виявлятися деякі тенденції відступу від принципів лєнінської національної політики. Сталін спрощено, механічно підходив до трактування поняття взаємозв'язку класового і національного, не бачив між ними діалектичного зв'язку, відносної самостійності національного питання. Він вважав, що на середину 30-х рр. національне питання буде остаточно розв'язане, фактична нерівність повністю ліквідована. Цілком закономірно, що така постановка питання не могла не позначитися на розв'язанні міжнаціональних відносин на півдні України. Проте для цих років характерне переведення про-

⁴ Там же, ф. 99, оп. 2, спр. 62; арк. 30; ф. 599, оп. 1, спр. 173, арк. 11.

⁵ Там же, арк. 30; ф. 969, оп. 3, спр. 470, арк. 91—98, 113.

⁶ Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 144, арк. 2—10.

⁷ Там же, спр. 1606, арк. 1—48.

⁸ Див.: Седьмая конференция КП(б)У, Компартия Украины в резолюциях... — Т. 1. — С. 252; Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 129, арк. 6—12; ф. 7, оп. 1, спр. 13, арк. 60—61.

блеми національних відносин у сферу практичної політики. Заслугове на увагу досвід конкретної роботи з національних питань. Регулярно видавалися документи та інструкції по створенню національних секцій, організації їх роботи. Нацсекції були складовою частиною підвідділу нацменшостей при відділі пропаганди і агітації губкомів партії. Для керівництва роботою нацсекцій обиралися губбюро. При наявності значних неукраїнських або неросійських груп трудящих при губкомі партії організовувався відділ пропаганди. Питання роботи серед нацменшостей були у полі зору не тільки губкому, але і служили предметом обговорення в осередках, на загальних зборах⁹.

Помітний внесок у розв'язання національного питання на півдні України зробила комісія Одеського губкому партії у справах національних меншостей. Тільки у 1925 р. вона засідала 12 разів, заслухала 81 питання, в її рішеннях відзначалися досягнення і труднощі у роботі, вказувалося на неточність статистичних даних про кількість нацменшостей, які проживають у губернії, їх слабе економічне і господарське становище, складності у виділенні територіальних районів, адміністративних одиниць*, формування цього процесу, помилки, ігнорування інтересів нечисленних груп населення іншої національності. У 1928 р. відбулося 12 нарад з різних питань життя нацменшостей при президії нацбюро Одеського окружного комітету партії. Херсонське бюро складалося з 22 членів: 14 євреїв, 2 поляків, 2 німців, 1 вірменина, 1 грека, 1 татарина¹⁰. Ці документи свідчать про постійну увагу партії до проблем національних меншостей.

Значне місце національному питанню приділялося і губвиконкомами. При них створювалися єврейські, молдавські, польські та інші секції, такі ж секції утворювалися при виконкомах міських, районних Рад, у комсомольських організаціях існували ради, комісії у справах нацменшостей, скликалися їх з'їзди.

Конкретним прикладом роботи нацвідділів при губвиконкомі виступає, зокрема, схема щомісячних звітів для зав. підвідділами нацменшостей. Вона відбивала загальні умови, у яких проходила робота відділу та його секцій, зв'язок з повітами, характеристику розв'язаних питань, якість здійснених заходів, зв'язок з іншими радянськими органами, кількість питань по секціях і що зроблено по них, участь відділу нацменшостей у місцевому законодавстві, кількість щойно зареєстрованих спілок, комітетів та ін.¹¹ Предметом обговорення на президії Одеського губвиконкому були питання про занесення до кошторису витрат на утримання татарських, єврейських шкіл, єврейських дитсадків, клубів, проблеми ліквідації неписьменності, вивчення побуту нацменшостей, релігійних угруповань¹². Робота з національними меншостями була в центрі уваги окружних з'їздів Рад. Так, у 1926 р. на VIII з'їзді Рад Одещини ставились питання нацбудівництва, підкреслювалося, що в умовах багатонаціонального складу населення без достатньої уваги до нацменшостей неможливий розвиток радянського і культурного будівництва.

⁹ Держ. арх. Одеської обл., ф. 150, оп. 1, спр. 45, арк. 47, 53; ф. 1234, оп. 1, спр. 1007.

* На півдні України було створено 5 національних районів — 3 німецьких (Гросс-Лібентальський, Фрідріх-Енгельський, Карл-Лібкнехтський) і 2 болгарських (Великий Буляликський і Благоевський), 85 національних сіл, 67 національних райрад і 19 змішаних, які об'єднували половину населення нацменшостей, а німців і болгар близько 90%. Було створено 5 національних судових камер (2 німецькі, 1 єврейська, 1 молдавська, 1 болгарська), 8 національних міліцейських дільниць. При судах утворені посади перекладачів, юристів-консультантів. Була організована для національних меншостей система судова і міліцейська система.

¹⁰ Держ. арх. Одеської обл., ф. 150, оп. 2, спр. 45, арк. 47, 53; ф. 1234, оп. 1, спр. 1007, арк. 123.

¹¹ Там же, ф. 599, оп. 1, спр. 412, арк. 100.

¹² Там же, ф. 150, оп. 1, спр. 45, арк. 47—49.

У практику роботи ввійшла також й така форма, як окружні наради працівників, пов'язаних з життям нацменшостей округу. Становить інтерес склад делегатів I окружної наради. З 112 делегатів німців було 34, євреїв — 25, болгар — 17, молдаван — 12, поляків — 11, українців — 5, французів — 2, по одному представникові від сербів, латишів, вірмен, угорців, татар, греків. Ці наради розглядали питання економічного і культурного життя національних меншостей¹³.

У зазначені роки президіями Одеського, Херсонського, Миколаївського, Балтського, Єлисаветградського окрвиконкомів було прийнято ряд важливих постанов, спрямованих на поліпшення життя і побуту нацменшостей, які були покладені в основу їх повсякденної діяльності. Становить сьогоднішній інтерес і досвід залучення нацменшостей до проведення передвиборних кампаній у Ради. Заслужують на увагу такі форми, як складання спеціального плану здійснення передвиборної кампанії у містах і селах по лінії нацменшостей, у якому відбивалося представництво від національних меншостей; створювались національні виборчі дільниці, проводилась перевірка представниками нацменшостей роботи міськрад; друкувалась література і звіти Рад єврейською, польською, російською мовами; популяризувався виборчий закон і завдання кампанії; призначалися на виборчі дільниці постійні працівники з нацменшостей; проводились наради членів міськрадівських та райрадівських нацвідділів; збори робітників і кустарів та ін.¹⁴ У результаті спостерігалася висока політична активність. Проте не можна ігнорувати той факт, що вибори у 20-ті роки проходили в умовах великої соціальної напруженості і перегинів при позбавленні виборчих прав громадян (до 30% у деяких селах).

Характерним показником правильної національної політики є ступінь участі нацменшостей у Радах Одеської губернії, досить повна відповідність нацскладу Рад національному складу населення. У 1925 р. в Одеській міськраді національні меншости становили 35%, Миколаївській — 21%, Херсонській — 22,5%, Зінов'євській — 22,4%, приблизно така сама картина спостерігалася і в інших округах. Усього у міських Радах губернії нацменшості складали 31%, у сільрадах — 12%. В Одеському окрузі у сільрадах їх було 29%, Херсонському — 17%, Балтському — 7,8; Миколаївському — 13,2; Зінов'євському — 6,7%, Первомайському — 8,7%. В Одеському і Миколаївському більшість займали німці, Балтському і Херсонському — євреї, особливо у землеробних колоніях. У райвиконкомах нацменшості становили 13%, на райз'їздах — 12%. Усього по губернії було створено 85 національних сільрад: 46 — німецьких, 11 — єврейських, 9 — болгарських, 14 — молдавських, 2 — польські, 1 литовська, 2 — білоруські¹⁵. Це свідчить про те, що в радянське будівництво залучались представники всіх національних меншостей, тим самим забезпечувалася можливість найповнішого врахування національних особливостей населення, що сприяло посиленню довіри до Радянської влади.

Однією з найважливіших проблем у розв'язанні національного питання висувалася і проблема довіри між російським робітничим класом і трудящими інших національностей. Не випадково В. І. Ленін розглядав її як першорядну в культурі міжнаціональних відносин. Адж у взаємовідносинах між націями і народностями необхідна особлива обережність у підході до національних почуттів людей, до їх культурної спадщини. Тому питання мови, культури, громадянства найгостріше ставились і ставляться при розв'язанні національного питання. Ця проблема предметно розглядалася на XII з'їзді РКП(б) і IV нараді ЦК партії з відповідальними працівниками національних

¹³ Там же, ф. 969, оп. 3, спр. 470, арк. 113.

¹⁴ Там же, ф. 1234, оп. 1, спр. 1007, арк. 3.

¹⁵ Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1600, арк. 13, 14, 16.

республік і областей (1923 р.). На них було поставлено завдання коренізації усього життя республік. На Україні політика коренізації набула форми українізації. У діяльності партійних організацій республіки у зв'язку з цим велике місце займали питання підготовки і висування кадрів української національності, впровадження української мови в роботу партійного, радянського і профспілкового апарату, в пресу, шкільне навчання, літературу, мистецтво. Одночасно давалась рішуча відсіч спробам буржуазно-націоналістичних елементів використовувати українізацію для розпалювання ворожнечі між українським населенням і представниками нацменшостей¹⁶.

У 20—30 рр. було прийнято ряд постанов урядом України і ВУЦВКом про рівноправність мов. Вони дістали схвалення на місцях. Так, це питання обговорювалося на IV-й сесії Одеського губвиконкому (1923 р.), де було висловлено підтримку цій діяльності¹⁷. У 1925 р. президія ВУЦВК і Раднарком УСРР затвердили нове положення про заходи по забезпеченню на Україні рівноправності усіх мов і сприянню розвитку української культури. Зокрема, на з'їздах, засіданнях, зборах, мітингах, конференціях, публічних читаннях надавалося право говорити рідною мовою або користуватися двома найбільш поширеними. На місцях були вжиті заходи щодо опублікування національними мовами декрету про рівноправність мов. У зв'язку з відповідним рішенням ВЦВКу і Раднаркомом УСРР губвиконком визнав за необхідне негайно приступити до практичного вивчення української мови у цілому ряді адміністративних установ і вжити усіх заходів до заповнення низового апарату особами, які знають цю мову. Пленум губвиконкому ухвалив українізувати у річний строк увесь апарат губернії. Визнано необхідним відкрити ряд шкіл і курсів для навчання службовців держустанов, підготувати відповідні кадри керівних і технічних працівників, перевести діловодство на українську мову у трьох округах губернії.

У галузі профтехосвіти були українізовані всі сільськогосподарські школи, одна торговельно-промислова школа в Одесі, 2 сільськогосподарські технікуми, 2 індустріальні профшколи, інститут народної освіти у Херсоні, один курс того ж інституту в Одесі. Ліквідація неписьменності також проходила рідною мовою. 30 секретарів райвиконкомів закінчили курси української мови¹⁸. Хід українізації систематично висвітлювався на сторінках газети «Червоний степ», видавались газети українською мовою — «Чорноморська комуна», «Червоний степ», «Молода гвардія» та ін. У 1927 р. відкрились 3 нових українські школи, розширено фонд бібліотек, організовано український етнографічний музей, було відкрито українську державну оперу в Одесі (1926 р.), держтеатр. Одеська губернія взяла участь у Загальноукраїнській художній виставці.

Пильну увагу приділяла цій роботі Одеська міськрада. Так, питання розвитку української культури, стан діяльності українських театрів, пересувного театру стояли на порядку денному секції народної освіти у 1931 р.¹⁹ Питання будівництва української культури знайшло своє відтворення і у порядку денному окружних партійних конференцій Одеси, Миколаєва, Херсона, Балти, Єлисаветграда у 1925—1929 рр. Це свідчить про те, що партійні і радянські органи контролювали і спрямовували цей процес. Одночас були й суттєві труднощі в реалізації закону про рівноправність мов. Вони полягали в гострому дефіциті кадрів, літератури, підручників, матеріальної бази тощо. Тому

¹⁶ Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине.— К., 1982.— С. 246.

¹⁷ Дорогой созидания. Социалистическое строительство на Одессине. Документы и материалы (1921—1941).— Одесса, 1981.— С. 39.

¹⁸ Держ. арх. Одеської обл., ф. 99, оп. 1, спр. 252, арк. 5, 9, 10, 21, 35—39; оп. 2, спр. 60, арк. 34.

¹⁹ Там же, ф. 866, оп. 2, спр. 157, арк. 105, 149; ф. 150, оп. 1, спр. 45, арк. 66; ф. 1234, оп. 1, спр. 146, арк. 10.

завдання створення умов, які б сприяли й стимулювали національні культури й мови, не знімалися з порядку денного у ті роки. У справу українізації зробив свій внесок і комсомол. Виконуючи рішення ІХ з'їзду КП(б)У, комсомольці організовували у 1925 р. гуртки по вивченню української мови, у першу чергу охоплювали ними комсомольський актив. Випускали українською мовою і мовами національних меншостей стіннівки та інші засоби масової агітації.

Питання про народну освіту, навчання рідною мовою у такому своєрідному національному районі, яким був південь України, набувало особливого значення. Партійні, радянські органи приділяли йому велику увагу. Розробка і безпосереднє розв'язання завдань національного шкільного будівництва здійснювалися нацвідділами, бюро, секціями при ЦК КП(б)У, нацсекціями при Наркомосі УСРР, окружними, міськими і районними виконкомом Рад, волосними і повітовими секціями, секціями при Губсоцвиху, Губвидав. Було розроблено положення про нацбюро освіти²⁰, створено інспектуру при відділі народної освіти. На цьому шляху довелося зіткнутися з великими труднощами, зокрема, з відсутністю матеріальної бази, проблемою кадрів та ін. Але, незважаючи на це, було здійснено велику роботу і досягнуто помітних успіхів. У 1923 р. в Одеській губернії працювало понад 1500 шкіл, з них 306 шкіл нацменшостей: 116 німецьких, 82 єврейські, 2 польські, 10 болгарських, по одній грецькій, вірменській, чеській, грузинській, шведській та ін. Тільки в Одеському окрузі працювали 393 школи (242 українські, 78 німецьких, 33 молдавські, 10 болгарських, 16 російських, 4 єврейські). У 1932 р. 98% дітей від 8 до 11 років були охоплені шкільною освітою, а в області працювали 543 школи з викладанням національними мовами, тобто 20% від усіх шкіл, що повністю відповідало національному складові регіону²¹.

Послідовна і багатопланова робота дозволила розв'язати проблему обов'язкової початкової освіти національних меншостей і українського населення півдня республіки. Партійні і радянські органи здійснювали керівництво всією культурною роботою серед трудящих нацменшостей, залучали їх до культурного і радянського будівництва. Значна увага приділялася стану дитячих будинків, дитсадків, бібліотек нацбюро губкому партії, губвиконкому і окрвиконкомів. Так, у 1923 р. на бюро нацвідділу губкому партії було заслухано доповідь про німецький педагогічний персонал, про проведення конференцій, мітингів, говорилося про злидений стан учительства та ін. Приймалися конкретні рішення щодо поліпшення справ. Питанням народної освіти нацменшостей були присвячені конференції вчителів. У 1926—1927 рр. пройшли конференції німецьких, єврейських, польських учителів²². У Первомайську було створено у 1923 р. комісію по обстеженню шкіл. Вона перевірила 8 єврейських шкіл, 1 чеську (с. Врадівка) і 4 єврейські інтернати, виявила серйозні недоліки й упущення.

Питання було поставлено на бюро окружкому партії. Аналогічна робота проводилася у Балті, Миколаєві, Одесі. Треба сказати, що Первомайська парторганізація здійснювала велику роботу щодо поліпшення мережі єврейських закладів, яких було 8. Викладання у цих школах велося єврейською мовою. Виявлялася турбота і про чеське населення (його було там близько 1 тис. чоловік)²³. Надавалося великого значення підготовці партійних кадрів нацменшостей. При губрадпартшколах Одеси, Миколаєва, Єлисаветграда існували нацвідділення: єврейські, татарські, німецькі, болгарські, польські та ін. У

²⁰ Там же, ф. 2106, оп. 1, спр. 35, арк. 35.

²¹ Там же, ф. 599, оп. 1, спр. 524, арк. 1; ф. 99, оп. 1, спр. 84, арк. 28; Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 1, спр. 138, арк. 3—19.

²² Держ. арх. Одеської обл., ф. 1234; оп. 1, спр. 455, арк. 93; ф. 599, оп. 1, спр. 412, арк. 27; ф. 969, оп. 3, спр. 470, арк. 1.

²³ Там же, ф. 599, оп. 1, арк. 411, арк. 29; ф. 150, оп. 1, спр. 90, арк. 83.

Балті працював молдавський сектор. В Інституті соціалістичного виховання було болгарське відділення. У 1932 р. проводився набір у дві групи — німецьку і болгарську по 15 осіб з метою підвищення підготовки національних партійних кадрів²⁴.

Пожвавленню роботи по освіті нацменшостей сприяла постанова Раднаркому УСРР від 23 грудня 1926 р. «Про задоволення культурних потреб національностей». У результаті на півдні України були створені і працювали німецький технікум, єврейський педагогічний і машинобудівний технікуми, у 1932 р з Н.-Полтавки був переведений в Одесу єврейський сільськогосподарський інститут, працював єврейський робітничий університет, польські і єврейські вечірні школи²⁵.

Поряд з цими формами роботи серед нацменшостей, на наш погляд, становить інтерес створення у 1934 р. при Одеській міськраді бригад нацменшостей по перевірці народної освіти. Вони здійснювали контроль за роботою німецького технікуму, єврейського педтехнікуму, ряду шкіл, займались питаннями єврейського театру, політосвіти та ін.²⁶ Цікавим вбачається також і досвід партійних органів у проведенні політосвітньої роботи. Наприклад, в Одесі працювали з єврейською мовою викладання 15 політшкіл, 13 клубів на 8 підприємствах, 22 школи лікнепу, 18 драмгуртків, 2 бібліотеки, 60 пересувних бібліотек, в тому числі в 11 єврейських колоніях. На 18 підприємства міста просвітницька робота велася єврейською мовою. Показовим прикладом турботи про цю ділянку роботи було те, що відділ губкому партії попередньо надсилав на підприємства телеграми з повідомленням про наради керівників і організаторів шкіл і гуртків політграмоти, які проводилися єврейською мовою. Політосвітня робота здійснювалася також німецькою, болгарською, молдавською мовами. Працювали 30 єврейських політгуртків, 13 німецьких, 6 польських, 3 молдавські, 3 болгарські. Було організовано і політклуби: Культурна ліга, Єврейський Робітничий Будинок, Німецький робітничий клуб, видавалася газета «Нахріхтен». У колоніях Фрейденталь, Ворм, Карлерус, Шпеер було організовано комуни, а у Блюменфельді, Рорбаху, Страсбурзі, Люстдорфі — робітничі відділи²⁷. Функціонували також польський робітничий клуб, робітничий клуб «Трудящих Сходу», при клубі був створений театр, який ставив спектаклі східними мовами. У Східному відділі були секції: турецька, грецька, вірменська. Працювали литовський і білоруський робітничі клуби (в Одесі було 10 тис. литовців). При них створювали театральні, хорові і літературні студії і гуртки. В Одесі був створений Центральний інтернаціональний Клуб народів Заходу і Сходу ім. К. Маркса, при ньому працювало 11 секцій і 33 гуртки. При німсекції існував гурток по вивченню української мови. На засіданнях колегії нацменшостей губкому КП(б)У постійно заслуховувалися питання роботи клубу, відзначався його внесок у національну політику партії. Становлять інтерес такі форми роботи клубу як політдиспути, вечори запитань, «живі» газети, інсценізації, концерти, спектаклі.

У планах роботи за 1925—1929 рр., як у дзеркалі, відбивається цінний досвід міжнаціонального співробітництва, інтернаціонального виховання. Наприклад, на порядку денному роботи клубу були: збори німецької секції і збори угорців, молдаван, вірмен, поляків, литовців; польські, татарські вечори, збори нацсекцій з членами міського і райвиконкомів з питань культурної роботи серед нацменшостей, розвитку

²⁴ Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 2187, арк. 116, ф. 3, оп. 1, спр. 1608, арк. 1—2, 37; Держ. арх. Одеської обл., ф. 1234, оп. 1, спр. 1007, арк. 35.

²⁵ Там же, ф. 969, оп. 3, спр. 470, арк. 35.

²⁶ Там же, ф. 150, оп. 1, спр. 44, арк. 38.

²⁷ Там же, ф. 1494, оп. 1, спр. 134, арк. 6; Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 158, арк. 109; спр. 1226, арк. 1; спр. 1600, арк. 79; спр. 132, арк. 1—3; спр. 144, арк. 1—10.

української культури²⁸. Це сприяло зближенню націй, зростанню їх самосвідомості і почуття громадської повноцінності. У досліджуваний період плідно працювали національні театри: державний єврейський, український драмтеатр, польський та ін. Робота єврейського театру була предметом неодноразового обговорення на бюро Одеського партійного комітету, відзначалися його успіхи і недоліки, обговорювалося питання про святкування 50-річчя єврейського театру тощо. Працювали єврейські музеї, різні студії, гуртки, єврейські бані, вокальні ансамблі та ін. Проводив свою роботу німецькою, єврейською і польською мовами ЗАГС, 5 районів Одеси обслуговувалися єврейською мовою²⁹.

Великий внесок у національну політику зробила преса мовами нацменшостей. На півдні України у ті роки виходили 8 газет єврейською, німецькою, польською та іншими мовами, а також польські щотижневики «Серп» і «Трибуна комуніста». З метою посилення видавничої діяльності на місцях Одеський губком КП(б)У доручив завнацмену губкому з'ясувати у держвидаві України у Харкові питання про постановку видавничої роботи мовами нацменшостей³⁰. Постановою секретаріату обкому партії газета «Червона зірка» була перетворена в обласну нацменівську газету і видавалася в Херсоні. Надавалося велике значення і питанням писемності. Наприклад, для молдаван видавалися книги з російським і латинським шрифтом — азбука для читання, арифметика та ін. Така практика допомагала розв'язувати питання освіти і навчання національних меншостей.

Однією з актуальних проблем сьогодні є зміцнення самосвідомості націй, виявлення ними своїх національних рис. У цьому плані можна навести цікаві приклади з минулого. Зокрема, питання землеустрою німців і євреїв на півдні України, розвитку колоній. Ці проблеми були предметом неодноразових розмов у партійних і радянських органах. Надавалася допомога німецьким колоніям, організовувалися німецькі райони, німці залучалися у радянське будівництво, кооперацію, колективне господарство. Приймалися рішення, що забезпечували німців землею у Херсонському, Миколаївському округах. В Одеській губернії було 300 німецьких населених пунктів. Про турботу партії про німецьких колоністів свідчить циркулярний лист ЦК КП(б)У «Про ставлення партійних і радянських органів до німецьких колоній» (1923 р.). У ньому підкреслювалася необхідність постійного нагляду за правильним втіленням у життя національної політики у німецьких колоніях, зазначалася необхідність того, щоб керівні партійні і радянські працівники знали мову відповідної національності, підкреслювалося, що німці у господарському відношенні стоять вище оточуючих їх українців і що ведення ними господарства є прикладом³¹. Отже, партійні органи вивчали умови життя нацменшостей.

Характерним явищем для національної політики того періоду було проведення безпартійних конференцій робітників і селян нацменшостей, на яких обговорювалися питання економічного, культурного становища цих народів. У 1925 р. було проведено 8 німецьких, 5 єврейських, 9 польських і 4 болгарських конференцій. Ці конференції проводилися у 4 районах Одеського округу і 1 Миколаївського (по трьох колоніях). Активну участь у роботі по скликанню Всесоюзної польської конференції брало польське бюро при губкомі партії. Проходили польські конференції робітників в с. Чаплинка Херсонського округу

²⁸ Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 138, арк. 1—19.

²⁹ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 138, арк. 1—19.

³⁰ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 2187, арк. 103—111.

³¹ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 1600, арк. 1; спр. 591, арк. 14—35; Держ. арх. Одеської обл., ф. 53, оп. 1, спр. 787, арк. 53; ф. 599, оп. 1, спр. 412, арк. 9, 30—34; 51, 75; ф. 969, оп. 8, спр. 29, арк. 32.

та ін. Ці факти свідчать про зростання політичної активності робітників, селян, інтелігенції нацменшостей. Для влаштування євреїв було створено Одеське відділення ТЗЕТ (товариство землеустрою євреїв-трудящих). Мета — залучити єврейське населення до землеробства. При ЦВК СРСР було створено Комітет ЗЕТ. У 1924 р. в Одеському, Первомайському і Балтському округах було понад 100 єврейських сільськогосподарських колективів, а всього євреїв-землеробів у губернії налічувалося близько 50 тис. Було 11 єврейських сільрад³². Ці дані свідчать про увагу до потреб єврейського населення. У 1929 р. була організована єврейська агронацшкола. Організовувалися єврейські сільгоспвиставки. Практикувалися обласні злети трудящих різних національностей, зльоти передовиків-колгоспників євреїв, які достроково виконали план хлібозаготівель і план весняної сівби.

Багато було зроблено у ті роки і для залучення до соціалістичного будівництва молоді нацменшостей. Наприклад, при губкомі ЛКСМУ було створено єврейський секретаріат, колегію, організовувалися конференції єврейської молоді, провадилась відповідна робота серед дітей, видавалася юнацька література³³. Цікавою вбачається практика проведення конференцій жінок-робітниць і селянок. Так, у 1925—1929 рр. пройшли конференції єврейських робітниць у Херсоні, 4 конференції німецьких жінок, конференція 78 жінок-шведок Старошведської райради Бериславського району. Відбулися 2 конференції польських жінок, 2 молдавських, 2 болгарських селянок в Одеському окрузі. Партія піклувалася і про роботу громадських організацій, захочувала діяльність «Союзу німецьких колоністів», «Спілки голландських вихідців на Україні», в Одесі існувало відділення «Спілки» — «Сільськогосподарська спілка нащадків голландців на Україні»³⁴.

Спостерігалось уважне ставлення до релігії. Відділом Управління при губревкомі була дозволена єврейська релігійна громада. Постановою президії Одеського окрвиконкому від 13 квітня 1930 р. була поновлена діяльність Будинку релігійного товариства баптистів, римсько-католицького будинку, Володимирської церкви та ін.³⁵

Таким чином, розв'язання національного питання проходило без обмеження національної самосвідомості. Проте слід відзначити, що найбільша активність, різноманітність форм роботи з нацменшостями припадає на 20-ті рр. У 30-ті рр. цей процес гальмується. Саме тоді перемогла тенденція до жорсткої централізації усіх сфер життя країни. Командно-адміністративна система своїм деструктивним впливом не обминула й галузь національної політики, деформувавши її ключовий принцип. Творчий пошук був замінений шаблонним підходом, уніфікацією. Врахування національних особливостей дедалі більше набувало формального характеру. У роки культу особи будь-які спроби протидіяти гіпертрофії бюрократичного центру, що посилювався, часто видавалися за прояв націоналізму. Багато представників національної інтелігенції стали жертвами репресій.

Відповідними постановами сталінського керівництва були реорганізовані національні школи на Україні, національні райони і сільради. Були також ліквідовані Всеукраїнська Академія наук і Всесоюзна асоціація марксистсько-ленінських інститутів, серйозної шкоди було завдано кадрам національного учительства та кооперативного руху, що становив тоді велику культурну силу. Отже, у другій половині 30-х рр. робота по розвитку культури і національній самосвідомості нацменшостей на Україні почала згортатися. Можливо, саме на цьому багато у чому трагічному етапі нашої історії містяться витoki нинішніх загострень національних відносин у СРСР. З огляду на це вбачається

³² Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1226, арк. 2.

³³ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 77, арк. 3; спр. 1582, арк. 77, 98.

³⁴ Держ. арх. Одеської обл., ф. 717, оп. 1, спр. 408, арк. 1—7.

³⁵ Там же, ф. 53, оп. 1, спр. 487, арк. 50—60.

не лише доцільним, а й важливим дослідження періоду 30-х рр. як низки серйозних деформацій ленінської національної політики. В умовах перебудови вивчення цього досвіду з усіма його досягненнями і прорахунками набуває особливої актуальності.

Одержано 7.06.90.

Предпринята попытка раскрыть деятельность партийных организаций Одесской области по осуществлению ленинской национальной политики на примерах работы с национальными меньшинствами юга Украины.

М. А. Якименко (Полтава)

Земельна оренда на Україні в період капіталізму

Автор оцінює умови існування земельної оренди на Україні в період капіталізму, їх вплив на рівень життя селян та ефективність сільськогосподарського виробництва.

Історія орендних відносин на Україні періоду капіталізму ще не була об'єктом спеціальних досліджень вчених (хоч, звичайно, не можна сказати про неї як про «білу пляму» минулого). Оренди, як важливого показника умов життєдіяльності селянства, торкалися практично всі дослідники, які вивчали питання соціально-економічного розвитку різних регіонів України. А ось про їхній вплив на рівень добробуту селянської родини історики знають мало, хоч фактів, необхідних для відповідних висновків, цілком достатньо. Центральне місце серед джерел займають матеріали земських і державних сільськогосподарських переписів, на основі яких автор головним чином і побудував свої розрахунки.

Про те, що селяни України наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст. тяжіли до оренди, свідчать, зокрема, дані таблиці 1*. З неї видно, що колишні поміщицькі селяни, а це 50% усіх сільських жителів України, мали у своєму розпорядженні майже в 2 рази менше землі, ніж колишні державні. Але і ця категорія експлуатованого населення, до якої належали й так звані «малоросійські козаки»** Полтавської та Чернігівської губерній, не мала достатньої кількості землі. Згідно з офіційно визнаною мінімальною нормою, середній селянській родині у чорноземних губерніях країни на кожну особу чоловічої статі необхідно було мати не менш як 5 дес.¹ Як свідчать дані табл. 1, у Київській губернії на одного чоловіка із складу колишніх державних селян у середньому припадало по 3,2 дес., у Подільській і Волинській — 3,1, Харківській — 3,8, Чернігівській — 3,0, а Полтавській — 2,6 дес. Тільки у степових губерніях півдня України ця цифра коливалася від 5,2 у Катеринославській до 6,5 дес. у Таврійській губерніях. І це в той час, коли середній розмір дворянського землеволодіння наприкінці ХІХ ст. досяг 721, 4, а в окремих місцях у Таврійській і Катеринославській губерніях — більш як

* Таблицю складено на основі: Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России.— СПб., 1906.— С. 20—21, 38—39, 44—45.

** «Малоросійські козаки» — офіційна назва тієї частини населення Полтавської та Чернігівської губерній, яка була на становищі державних селян після ліквідації наприкінці ХVІІІ ст. залишків автономії України, а, отже, її збройних сил (прим.— авт.)

¹ Детальніше про це див.: Якименко Н. А. Переселенческая политика царизма в 1861—1881 годах // Крестьянство Сибири периода разложения феодализма и развития капитализма. Сб. научных трудов.— Новосибирск, 1981.— С. 63—67.